

XIX. YÜZYIL ORTASINDA ERZURUM'UN NÜFUS VE İSKÂN DURUMU*

*İlhan ŞAHİN***

Bilindiği gibi XV. ve XVI. yüzyıl Osmanlı şehir, kasaba ve köylerinin nüfus, iskân, ekonomik ve sosyal durumuna dair yegâne kaynağı, Osmanlı arşivlerindeki Tahrir Defterleri teşkil etmektedir. Bu hususta XVII. ve XVIII. yüzyılların önemli arşiv kaynağının başında Avarız Defterleri gelmektedir. XIX. yüzyılda ise, konunun temel arşiv kaynakları arasında Tanzimat'tan sonra tutulmaya başlanan ve Temettüat Defterleri adıyla bilinen defterler yer almaktadır. Tahrir ve Avarız Defterleri, vergiye esas olan şahısların adlarını, statülerini vermekte ve sonra ilgili mahalle ve köyün vergi kalemleri ile toplam vergi hasılatını zikretmektedir. Buna mukabil Temettüat Defterleri, her vergi mükellefinin adını, mesleğini ve sahip olduğu mal, mülk ve arazi miktarı ile gelirini ihtiva etmektedir. Tahrir ve Avarız Defterleri'nden daha mütakâmil olan ve bugünkü çağdaş devlet anlayışına daha uygun olarak hazırlandığı dikkati çeken Temettüat Defterleri'ne dayanmak suretiyle her şehrin, kasabanın veya köyün XIX. yüzyıl ortalarındaki nüfus, iskân, ekonomik ve sosyal durumunu ortaya koymak mümkündür.

Burada 1260/1844 yılında tanzim edilen Erzurum Temettüat Defterleri'ne dayanarak Erzurum şehrinin nüfus ve iskân durumu hakkında bazı bilgiler verilmeye çalışılacaktır. Ancak konuya girmeden önce, defterlerle ilgili birkaç hususa işaret etmek icap etmektedir. Bunlardan birisi, birkaç mahalle hariç, her mahalle için genelde ayrı ayrı defterlerin tutulmuş olmasıdır. Bu defterlerin tamamı nazarı itibara alındığında, şehirdeki toplam mahalle sayısı 43 civarındadır¹. Ayrıca bu defterlerin bir kaçının ön, orta veya son sahifelerinde

* Bu yazı, Atatürk Üniversitesi Kültürel Faaliyetler Yürütme Kurulu Başkanlığı tarafından "10-15 Mart Kurtuluş Haftası Programı" çerçevesinde Erzurum'da düzenlenen sempozyuma 13 Mart 1995'de sunulan tebliğin metnini ihtiva etmektedir.

Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Şehirdeki mahalleler ve bu mahallelerdeki vergi mükellefleri ile ilgili defterler, Başbakanlık Osmanlı Arşivi [=BA], *Temettüat Defterleri*, nr. 6851, 6852, 6853,

eksiklikler bulunmaktadır. Bir diğer husus ise mevcut defterlerin şehrin mahallelerine ait defterlerin tamamını yansıtip yansıtmadığıdır. Mahalleler arasında Yoncalık-ı Süflâ (Aşağı Yoncalık) adlı bir mahalleye rastlanması², buna mukabil şehirde bir Yoncalık-ı Ulyâ (Yukarı Yoncalık) mahallesinin olması gerektiğini hatıra getirmektedir. Ancak bu isimli bir mahalle defterine rastlanmaması, az da olsa bazı mahallelere ait defterlerin elde mevcut olmadığını gösterse gerektir. Ancak aşağıda bahsedileceği gibi bu tarihteki nüfusun, bu döneme yakın tarihlerdeki nüfusla paralellik göstermesi, defteri eksik mahalle sayısının fazla olmadığını kanaatini uyandırmaktadır.

Mahalle mahalle tanzim edilen 1844 tarihli Erzurum Temettuat Defteri'ne göre, Erzurum şehrinde toplam 3430 hanenin bulunduğu anlaşılıyor. Her hanede aile reisi, eş, çocuklar ve ebeveynler dahil ortalama olarak "4" kişinin yaşadığı düşünülürse, şehrin nüfusunun 13.500; bir hane için pek çok nüfus bilimcisinin kabul ettiği "5" rakamı kıstas alınacak olursa, şehrin 17.000 civarında bir nüfusa sahip olduğu anlaşılır. Nüfusa dair hesaplamalardaki yanlış payını ve az bir sayıda da olsa bazı mahallelere ait defterlerin halen mevcut olmamasını göz önüne alarak, 1844 tarihlerinde şehirde yaklaşık 17-18.000 kişinin yaşadığını söyleyebiliriz. Nitekim 1829 yılındaki üç aylık tahripkâr bir Rus işgalini yaşamış olan şehrin, 1835 yılındaki nüfusunun yaklaşık 15.000 civarında olduğu görülmektedir³. Bu durum 1844 yılındaki rakamlarla bir paralellik arz etmektedir. Ancak 1844'daki bu nüfus, 1829 yılından önceki rakamlarla uyumsuzdur. Nitekim 1829'dan önce şehrin nüfusu 130.000 civarında idi. Bu nüfusun % 80'den fazlası Müslüman-Türk, geriye kalanı ise Ermeni idi⁴. 1829 yılından sonra 1844'da şehrin nüfusunun 17-18.000 civarına kadar düşmesi, şüphesiz Rus işgali ile alakalıdır. Üç aylık işgal sonunda şehri yağmalayan ve büyük tahribat yapan Ruslar, pek çok Müslüman-Türk ailesinin başka yerlere göç etmesine sebep oldular. Bu arada şehri terk ederken kendileri ile işbirliği yapan Ermeni nüfusun önemli bir kısmını beraberlerinde götürerek, bugünkü Ermenistan ve Karabağ bölgesine yerleştirdiler⁵.

6854, 6856, 6857, 6858, 6859, 6860, 6861, 6862, 6863, 6864, 6865, 6866, 6867, 6868, 6869, 6870, 6871, 6872, 6874, 6875, 6876, 6877, 6878, 6879, 6880, 6881, 6882, 6884, 6885, 6886, 6887, 6888, 6889, 6890, 6891, 6892, 6893, 6894, 6895, 6896, 6897, 6898'de kayıtlı bulunmaktadır.

² BA, *Temettuat Defteri*, nr. 6880.

³ Cevdet Küçük, "Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 7-8, İstanbul 1977, s. 187.

⁴ C. Küçük, *Aynı makale*, s. 186; Neşe Erim, "Trade, Traders and the State in the Eighteenth-Century Erzurum", *New Perspectives on Turkey*, no. 5-6 (1991), s. 127.

⁵ 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ve bunun akabinde Erzurum ve civarındaki Ermenilerin Ruslar tarafından göçürülmesine dair detaylı bilgi için bkz. Kemal

1844 yılında Erzurum'da mevcut 3430 hanenin 2836'sı yani yaklaşık % 83'ü Müslüman-Türk'tü. Geriye kalan nüfusun 594 hanesi yani yaklaşık % 17'si gayr-i müslim idi. Gayr-i müslim nüfusun 575 hanesi Ermeni ve 19 hanesi ise Rum'du. Burada dikkati çeken hususiyet, Ermeni nüfus içerisinde 61 hanenin Katolik mezhebinden olduğunun belirtilmesidir. Geriye kalan 514 Ermeni hane hakkında bir işaret bulunmamasına rağmen, bunların Gregoryan mezhebine bağlı olduğu aşikârdır. Bilindiği gibi Ermeniler, daha önce Gregoryan mezhebine bağlı olarak tek bir kilise halinde idiler. Ancak 1700'lerden itibaren başta Fransa olmak üzere Avrupa ülkelerindeki Katolik misyonerlerinin yoğun faaliyetleri sonunda pek çok Ermeni'nin Katolik mezhebine girdiği görülmektedir. Katolikleşen Ermeni cemaatinin Osmanlılar tarafından resmen tanınması ise 1830 yılında olmuştur. Bunun tanınmasında, 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı Devleti'nin sıkışık durumundan istifade eden Fransa ve Avusturya'nın rol oynadığı anlaşılmaktadır. Ermeniler arasında Gregoryan ve Katolik olarak iki mezhebin ortaya çıkması, aralarında şiddetli mücadelelerin başlamasına sebep olmuştur. Hatta 1828'lerde Ermeni Patrikhanesi, 2500'ün üzerinde Katolik Ermeni'yi içine alan bir listeyi Bâb-ı Âli'ye vererek bunların İstanbul'dan Anadolu'ya sürülmesini istemişlerdir. Erzurum'daki Katolik Ermenilerin bu şüphe sonunda buraya gelip gelmedikleri bilinmemekle beraber, Katolik misyonerlerin faaliyetleri sonunda Katolik mezhebini seçtiklerini veya Katolikleştiklerini söylemek mümkündür⁶.

Daha önce bahsedildiği gibi, 1844 yıllarında Erzurum'un toplam mahalle sayısı 43 civarında idi. Bu mahallelerin isimlerinden, bazı mahallelerin teşekkülünde aslî unsurun câmi veya mescid olduğu dikkati çekmekte ve bunların bu isimle anıldıkları görülmektedir. Bunlar arasında Câmi-i Kebîr, Namrevanlı Câmii, Hanım Hamamı Mescidi, Ağ (Ak) Mescidi, Ka'be Mescidi mahallelerini saymak mümkündür⁷. Cedîd adıyla bilinen mahallenin⁸ muhtemelen kale dışında yeni kurulmasından, Sivasî adıyla bilinen mahallenin⁹ sakinlerinin Sivas'dan gelmesinden dolayı kurulduğu anlaşılmaktadır. Derviş Ağa, Şeyh Emir, Vâni Efendi, Üveys Efendi, Topçuoğlu, Zağarcı Ali Ağa, Kasım Paşa, Hasan Basri, Köse Ömer Ağa, Lala Mustafa Paşa, Yeğen Ağa, Ali Paşa, Habib Efendi-i Ulyâ, Hacı Cum'a, Abdurrahman Ağa, Murad Paşa, Habib

Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Türk Tarih Kurumu Belgeler*, XIII/17 (1993), 365-434.

⁶ Patrikhane tarafından verilen liste ve konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, *II. Mahmud Devrinde Katolik Ermeni Cemâati ve Kilise'nin Tanınması (1830)*, Harvard Üniversitesi-Mass. 1995.

⁷ BA, *Temettuat Defteri*, nr. 6831, 6865, 6870, 6878.

⁸ BA, *Temettuat Defteri*, nr. 6854.

⁹ BA, *Temettuat Defteri*, nr. 6870.

Efendi-i Süflâ, Emin Kurbî gibi adlar taşıyan mahallelerin¹⁰ ise toplum içinde seçkinleşmiş, bir bakıma topluma önder olmuş veya oralarda idarecilik yapmış kimselerin adlarını taşıdığını söylemek pek yanlış olmasa gerektir. Bunun yanında Mumcı-ı Ulyâ, Çırçır, Mumcı-ı Süflâ, Bakırcı, Boyahane gibi mahalleler, muhtemelen bu meslekle işgal edenlerden veya bu meslekle ilgili tesislerden dolayı bu ismi almış olmalıydılar¹¹. Keza Çukur, Yoncalık-ı Süflâ gibi adlarla bilinen mahallelerin¹², kuruldukları yerlerin, tabii özelliğini yansıttıklarını düşünmek mümkündür.

Mahalleler içinde en fazla nüfus Hasan Basri mahallesinde görülmekte ve burada 261 hane Müslüman-Türk nüfus yaşamaktaydı¹³. Bunu 198 hane nüfusu olan Ali Paşa mahallesi takip etmekte ve burada Türkler ile Gayr-i müslimler birlikte oturmaktaydı¹⁴. Bundan sonraki kalabalık mahalleyi, Türk ve Gayr-i müslimlerin birlikte yaşadığı 176 haneli Emin Kurbî mahallesi meydana getirmekteydi¹⁵. Diğer kalabalık mahalleleri ise, sadece Türkler teşkil etmekte idi. Bunlar sırasıyla 142 haneli Câmî-i Kebîr¹⁶, 134 haneli Murad Paşa¹⁷, 129 haneli Sultan Melik¹⁸, 115 haneli Mehdî Efendi¹⁹, 110 haneli Vâni Efendi²⁰ ve 101 haneli Yeğen Ağa²¹ ile yine 101 haneli Gez mahallesi²² idi. En az nüfusu olan mahalleleri 5 hane ile Sivasi²³, 10 hane ile Çukur²⁴, 13 hane ile Ka'be Mescidi²⁵, 14 hane ile Ağ Mescid²⁶, 18 hane ile Çortanoğlu²⁷ ve 20 hane ile Hanım Hamamı Mescidi²⁸ mahalleleri teşkil ediyordu.

¹⁰ BA, *Temettüat Defteri*, nr. 6851, 6853, 6856, 6857, 6859, 6867, 6869, 6871, 6875, 6876, 6877, 6885, 6886, 6888, 6890, 6892, 6896, 6897, 6898.

¹¹ BA, *Temettüat Defteri*, nr. 6852, 6860, 6872, 6887, 6889.

¹² BA, *Temettüat Defteri*, nr. 6863, 6888.

¹³ BA, *Temettüat Defteri*, nr. 6871.

¹⁴ BA, *Temettüat Defteri*, nr. 6868, 6889, 6894.

¹⁵ BA, *Temettüat Defteri*, nr. 6898.

¹⁶ BA, *Temettüat Defteri*, nr. 6861.

¹⁷ BA, *Temettüat Defteri*, nr. 6896.

¹⁸ BA, *Temettüat Defteri*, nr. 6874.

¹⁹ BA, *Temettüat Defteri*, nr. 6890.

²⁰ BA, *Temettüat Defteri*, nr. 6856.

²¹ BA, *Temettüat Defteri*, nr. 6877.

²² BA, *Temettüat Defteri*, nr. 6884.

²³ BA, *Temettüat Defteri*, nr. 6870.

²⁴ BA, *Temettüat Defteri*, nr. 6863.

²⁵ BA, *Temettüat Defteri*, nr. 6878.

²⁶ BA, *Temettüat Defteri*, nr. 6870.

²⁷ BA, *Temettüat Defteri*, nr. 6866.

²⁸ BA, *Temettüat Defteri*, nr. 6870.

Erzurum, Osmanlı döneminde İran'a ve Asya'nın içlerine doğru giden ana ticaret yolunun üzerinde bulunmasından dolayı büyük bir öneme sahipti. İran'dan ve Asya ülkelerinden getirilen başta ipek olmak üzere çeşitli ticaret malları, Osmanlı Devleti'nin Batı bölgelerine ve Avrupa ülkelerine buradan pazarlanmakta idi. Aynı şekilde Osmanlı ve Batı ülkelerinin malları, yine buradan İran ve Asya ülkelerine nakledilmekte idi. Bu malların bir transit merkezi vazifesi görmekte olan şehre giriş ve çıkışında gümrük vergisi alınırdı. Bu bakımdan şehrin ticarî merkez olma özelliği daha çok dışarıdan gelen ve dışarıya giden mallara ve ticaret erbabına dayanmakta idi. Şehrin ticaretinin böyle bir özellik göstermesi, sefer ve savaşlar esnasında ister istemez etkilenmesine sebep olmaktadır. Bu şekilde şehrin XVIII. yüzyıldaki sefer ve savaşlardan etkilendiği dikkati çekmektedir²⁹. Bu etkilenme, şehrin 1829 yılında Rus işgaline uğraması ile daha da büyük boyutlara varmıştır. Şehir, sefer, savaş ve işgallerden son derece etkilenmesine rağmen, 1844 yılına ait kayıtlardaki bazı karineler, hâlâ canlı bir ticaret merkezi olduğu intibamı vermektedir. Bu kayıtlardan muhtelif esnafın faaliyet gösterdiği dükkânlar Tebriz Kapısı, Gürcü Kapısı, Erzincan Kapısı ve İç Meydan ile Saray Önü adlı mevkilerde bulunuyordu. Bunun yanında şehirde ayakkabıcıların faaliyet gösterdiği bir haffâfhâne ile derilerin işlendiği Gürcü Kapı tarafında bir debbağhane ve ince kılların dokunduğu bir muytab hane vardı. Bu arada muhtelif dükkânları içinde barındıran ve kurucularının adını taşıyan çarşılar da mevcuttu. Bu çarşılar Gül Ahmed, Gölbaşı ve Arabkirli adıyla biliniyordu. Bütün bunların yanında şehirdeki ticarî canlılığa işaret olan Sinan-oğlu, Horlu-oğlu, Mazlum Ağa ve Gazzâz-zâde adlarıyla bilinen hanlar dahi vardı.

1844 yılında Erzurum'da yaşayan hane sahibi kimseler incelendiğinde, pek çoğunun bir meslek sahibi olduğu görülmektedir. Meslek sahipleri arasında bölgenin hayvancılığa bağlı ekonomik yapısından da kaynaklanan dericilikle alakalı debbağ, haffâf, mestci, papuççu gibi mesleklerin ön plana çıktığı görülmektedir. Bundan sonraki grubu gıda imâl eden, satan, pişiren meslek dalları teşkil etmektedir. Bunlar arasında bakkal, habbâz (ekmekçi), kasap, bağcı, bostancı gibi dallar ön planda yer almaktadır. Daha sonraki grubu ise cüllâh, ipçi, yüncü, sofçu, harirî gibi dokuma sanayi ile ilgili iş kolları teşkil etmektedir. Bu arada kazancı, kuyumcu, sabuncu, bıçakçı, tarakçı, kaşıkçı gibi alet imâl eden, ev eşyası yapan ve satan meslek sahiplerine de rastlanmaktadır. Tabii bu arada hiçbir mesleği olmayan ve yardıma muhtaç kimselerin olduğu da dikkati çekmektedir.

²⁹ Şehrin XVIII. yüzyıldaki sefer ve savaşlar esnasında da önemli bir ticarî merkez olduğuna dair detaylı bilgi için bk. N. Erim, *Aynı makale*, s. 123-149.

1844 yılında Erzurum'da pek çok kimsenin bir mesleği olmasına ve mesleklerinde bir gelir elde etmelerine rağmen, hemen hemen her hane sahibinin evinde birkaç tane inek, keçi, koyun, camus gibi hayvan olduğu görülmektedir. Bu hayvanlar ile hane sahiplerinin kendi ihtiyaçları olan süt, peynir ve yağ gibi gıdalarını temin ettiklerini veya bunların bir kısmını satarak ek bir gelir kaynağı sağladıklarını düşünmek mümkündür. Bunu yanında bazı hane sahibi kimseler, Erzurum civarında veya kazalarındaki veyahut da başka yerlerdeki tarla ve çiftliklerinde ziraatle uğraşmakta ve kendilerine bir gelir kaynağı sağlamakta idiler. Ancak hane sahiplerinin çoğu, mesleklerinin yanında bu şekilde ek bir gelir elde etmelerine rağmen, yıllık gelirlerinin 100 ilâ 300 guruş arasında değiştiği görülmektedir. Bu dönemde Osmanlı ülkesinde ekonomik bakımdan bir hanenin yıllık 500-600 guruşluk bir gelirle geçinebildiği göz önüne alınırsa, bu gelirlerin çok düşük olduğu kolayca anlaşılır. Bunun en önemli sebeplerinden birisi, şüphesiz 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı sonunda şehrin Ruslar tarafında işgal edilmesi, insan ve ekonomik gücünü kaybedilmiş olmasıdır. Ayrıca bu hususta beyana dayalı gelirlerin gerçeği her zaman yansıtmamış olabileceği ihtimalini de göz önünde bulundurmak lazımdır.

Şehirde geliri düşük olanlarının yanında, yüksek gelire sahip olanlar da vardı. Bunlar arasında en yüksek gelire, Erzurum'un tanınmış ailelerinden Cennet-zâde Abdullah Efendi sahipti. Abdullah Efendi'nin yıllık geliri 21.555 guruş idi. Bu gelirin önemli bir kısmını ekili tarlalarından ve şehirdeki 10 dükkândan sağlıyordu. İkinci sırayı yıllık 20.000 guruşluk gelire Müderris Hacı Abdurrahman Efendi-zâde Hacı İbrahim Efendi alıyordu. Üçüncü sıra ise yıllık 12.562 guruşluk gelire Müfti Ethem Efendi'ye aitti.

Yukarıda verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere, Osmanlı döneminde İran'a ve Asya'nın içlerine doğru giden ana ticaret yolu üzerinde yer alan Erzurum, XVIII. yüzyıldaki savaşlardan ve bunu takiben 1829 yılındaki Rus işgalinden oldukça etkilenmiştir. Bu etkilenme sonucunda 1844 yılında şehrin nüfusu 17.000-18.000 civarına kadar düşmüştür. Buna karşılık şehrin canlı bir ticaret merkezi olma özelliğini devam ettirdiği görülmektedir. Bu durum Erzurum'un Doğu'ya açılan önemli bir ticaret yolu üzerinde bulunmasından ve bölgeye gelip giden mallar için transit bir merkez olma özelliğinden ileri gelmekte idi.

ABSTRACT

This article deals with the population, social structure and trade of Erzurum according to the Temettülat Defters, dated 1260/1844, in the Ottoman archives. It is understood from these sources that the city had about 17.000 or 18.000 inhabitants. If we compare this population with other figures before 1844, the urban population decreased and commerce disrupted because of the campaigns and wars. However, Erzurum was an important trade city because it was on international trade route at that time.